դարձությունների թատերաբեմ[16]։ Մեկը մյուսի ետևից պոռվեցին դեռևս 80-ական թվականներից թուրքական բռնապետության դեմ ըմբոստացած ու զինավառ պայքարի ելած բազմաթիվ հայդուկներ ու հասարարական գործիչներ, իսկ թուրքական բանտերը ծայրեծայր լցվեցին հայ «կասկածելիներով» ու նրանց համախոհներով։ Զերբակալվեցին այնքան անմեղ մարդիկ, որ թուրքական բանտերն այլևս հնարավորություն չունեին բոլորին պարփակելու իրենց մեջ և հաճախ իշխանությունները ստիպված էին լինում զորանոցներ տրամադրել այդ նպատակին։

Կովկասից «Երկիր» վերադարձի ճանապարհին, իր հայրենի լեռներին դեռ չհասած, Խնուսի ու Մուշի միջև ընկած քրդական մի գյուղի մոտակայքում հերոսաբար կռվեց ու յուրայինների հետ նահատակվեց Արաբոն։ 1894 թ. գարնանը Յոզգադում կախաղան հանվեց Ժիրայրը։ Օսմանյան զորքերի դեմ Մարզվանում տված անհավասար մարտում նահատակվեցին Բարեղ Զաքարյանն (Լևոն) ու նրա ընկերները, կախաղան բարձրացվեց Տարոնի երիտասարդության ղեկավար, վարդենիսցի Մարգար վարժապետը։ Սակայն այդ դաժանությունները ոչ թե վհատեցրին, այլ պայքարի նոր ճանապարհ դուրս բերեցին հայ ազատամարտի աննկուն զինվորներին։

2. ՍԱՍՈՒՆԻ 1894 թ. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Թուրքական կառավարության հայահալած քաղաքականության դեմ ուղղված ժողովրդական հուզումները լայն թափ ստացան հատկապես Սասունում։

Օսմանյան կայսրության Բիթլիսի կուսակալության Մուշի գավառի, մասամբ նաև Բիթլիսի, Գենջի ու Սղերդի գավառների մեջ մտնող պատմական Սասունը XIX դարի վերջերին ընդգրկում էր շուրջ մեկ տասնյակի հասնող գյուղախմբեր (Նահիե)՝ մոտ 35 հազար հայ ազգաբնակչությամբ։ Սասնո ամրոցի միջնադարյան լքված ավերակները հայտնի էին Դավթի բերդ անունով[17]։

XIX դարի 80-ական թվականներից սկսած քրդական հրոսակների և կառավարական զորքերի ու ոստիկանության կամայականությունների դեմ ինքնապաշտպանական մարտերով աչքի ընկան Շատախի, Սովասարի գյուղախմբերի[18], Շենիկի, Սեմալի, Ալիանքի, Տալվորիկի, լեռնաշխարհի կենտրոն համարվող Գելիեգուզանի[19] և Սասունի մյուս շրջանների ու գյուղերի հայ աշխատավոր բնակիչները։ Ըմբոստ լեռնականների դժգոհությունը ծայրաստիճան սրվեց 90-ական թվականների սկզբներին, երբ կառավարությունը փորձեց կրկնակի գանձել պետական հարկերը, ապա և հաշվեհարդար տեսնել իրավացի բողոքող աշխատավոր գյուղացիների հետ։

---

16 Տե՛ս «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам», М., 1897, ч. II, стр. 91—92.

17 Բերդից քիչ հարավ պահպանվել էր հին Սասուն բնակավայրի փոքրիկ մի մասը՝ Քաղաքիկը։

18 Սասունի գավառակի Շատախի շրջանը չպետք է շփոթել Վանի Շատախ գավառի հետ։

19 Տալվորիկն ու Գելիեգուզանը ոչ թե գավառակներ կամ գյուղախմբեր էին, ինչպես հաճախ շփոթում և գրում են ուսումնասիրողները, այլ գյուղեր՝ յուրաքանչյուրն իր շուրջ մեկուկես տասնյակի հասնող թաղերով, որոնք երբեմն հիշատակվում են որպես առանձին բնակավայրեր։

1891—1892 թթ. ընթացքում քրդական վերնախավերը, իշխանությունների թելադրանքով[20], կանոնավոր զորամասերի և հատկապես «Համիդիե» հեծելազորային չոկատների հետ արշավանքներ ձեռնարկեցին հայկական բնակավայրերի վրա։ Սակայն սասունցիներն այս անգամ արդեն համախմբված էին և ասպատակողները հանդիպեցին զինված ու համառ դիմադրության։

Մուշի և Սասունի միջև ընկած Տատրագոմ գյուղի գյուղացիները, հայդուկ Հովանի ու նրա ընկերների ղեկավարությամբ, ինքնապաշտպանական առաջին մարտերը մղեցին գյուղ ներխուժած ավազակախմբերի ու թուրքական ոստիկանների դեմ։ Ոստիկանական չոկատներն ու համիդիեական զորախմբերն ուժեղ հակահարված ըստացան հատկապես Սասունի «առաջապահ» գյուղերի՝ Շենիկի, Սեմալի, ինչպես նաև Տալվորիկ, Գելիեզուզան, Խոծոժվանք, Շուշնամերկ և մի շարք այլ գյուղերի բնակիչների կողմից։ Տալվորիկի Սպադանքի թաղապետի հետագայում ճանաչված հայդուկ Մակարի գլխավորությամբ զինված գյուղացիները ետ շպրտեցին ոստիկանական չոկատները և նրանց նահանջը կանխելու նպատակով բանդեցին հինավուրց ու նշանավոր «Սատանի կամուրջը»[21]։

Զինված հայուհին իր զավակի հետ

Միշտ չէր, որ թուրքական իշխանություններին ու քրդական ռազմատենչ ավազակներն հաջողվում էր հայ ազգաբնակչության դեմ հանել թուրք աշխատավոր գյուղացիներին։ Երբեմն թուրք ռամիկ ժողովուրդը միանում էր դրացի հայերին և կռվում գյուղ մտած հարստահարիչների դեմ։ 1893 թ. վերջերից սկսած աշխատավոր այդ քրդերից շատերը հայերին գաղտնի հայտնում էին իշխանությունների ու թուրք ցեղապետերի կողմից նրանց դեմ նախապատրաստվող դավերի մասին[22]։

90-ական թվականների սկզբներին սասունցիների մղած ինքնապաշտպանական կռիվներում աչքի ընկան մի շարք գործիչներ, որոնք փառաբերեն ստանձնել էին Սասունի դիմադրական շարժումների ինչպես գաղափարական, այնպես էլ գործնական առաջնորդների դերը։ Դրանցից էին Միացյալ ընկե-

20 Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», Դ, Երևան, 1972, էջ 174—175։
21 Տե՛ս Կ. Թառոյան, Ժողովրդական շարժումները Սասունում, Երևան, 1966, էջ 60—66։
22 Տե՛ս «Геноцид армян...», стр. 38.

ության Մուշի կենտրոնական վարժարանի պաշտոնական տեսուչ Միհրան Տամատյանը, Մուրադը (Համբարձում Պոյաճյան), Հրայրը (Արմենակ Ղազարյան), Շենիկի տանուտեր Գրգոն (Գրիգոր Մոսեյան), Քալոզը (Հովհաննես Կիրակոսյան), Գևորգ Չաուշը (Գևորգ Ադամյան) և շատ ուրիշներ։

1893 թ. սեպտեմբերին Հ. Պոյաճյանը մի փոքրիկ խմբով մեկնում է Թիֆլիս, սասունցիներին զենքով օգնելու խնդրանքով դիմում մի շարք ճանաչված մտավորականների, այդ թվում Ղ. Ազաբյանին, Ս. Զավարյաններին և այլոց։ 1894 թ. սկզբներին Մուրադը վերադառնում է Սասուն։ Նույն օրերին արևելահայերից օգնություն ստանալու հույսով Խնուսի վրայով Կարս է անցնում Ա. Ղազարյանը։

1893 թ. մայիսին Թուրքական իշխանություններին հաջողվել էր ձերբակալել Մ. Տամատյանին և նետել Մուշի բանտը։ Նույն բախտին էին արժանացել նաև Տարոնի հոգևոր առաջնորդ Ն. Խարախանյանը, Սեմալի տանուտեր Գուրգենը և ուրիշներ, ինչպես նաև նշանավոր գերդաստանների մի քանի ներկայացուցիչներ, գյուղացիներ, հայդուկ-ֆեդայիներ։ Սակայն նրանք մի շարք վայրերում ուժեղ դիմադրության հանդիպեցին։ Մուշի ոստիկանապետի առաջին իսկ փորձը հանդիպեց շենիկցիների զինված դիմադրությանը և թուրք ոստիկանները չկարողացան մտնել գյուղ։ Նման դեպքեր տեղի ունեցան մի շարք այլ գյուղերում։ Ուժեղ դիմադրության հանդիպեցին նաև Գենջի ու Հազոյի կայմակամների գլխավորությամբ գյուղացիների դեմ դուրս բերված պատժիչ արշավախմբերը։

Տեսնելով, որ ոստիկանության ուժերով հնարավոր չէ ծնկի բերել սասունցիներին, Բիթլիսի կուսակալ Թահսին փաշան որոշեց Սասուն ուղարկել կառավարական կանոնավոր զորամասեր։ Մերժելով կուսակալին հնազանդվելու առաջարկությունը, գյուղացիներն ամենուր անցան ինքնապաշտպանության։ Առաջին հարվածն իրենց վրա ընդունեցին Գրիգոր Մոսեյանի ղեկավարությամբ քաջաբար մարտնչող շենիկցիներին օգնության հասած հարևան ալիանքցի գյուղացիները՝ Մանե Պողոսի առաջնորդությամբ։

Մանր էր հատկապես տեղական հումքով ու տնայնագործական եղանակով զենք արտադրող Սասունի ազատագրական շարժման կենտրոն Տալվորիկի վիճակը, որի շուրջն էր կենտրոնացվել կառավարական կանոնավոր զորամասերից, համիդիեականներից ու ոստիկանական ջոկատներից կազմված մոտ հինգ հազարանոց մի բանակ։ Սակայն հարևան գյուղերի, հատկապես Շենիկի ու Գելիեզուզանի օգնական ուժերի հետ մեկտեղ, հունիսի կեսերին, տալվորիկցիներն հաջողվեց մի քանի համարձակ ու հաղթական մարտեր տալ հայկական գյուղերի վրա խուժած թուրքական զորքերին։

Ամռան վերջում թուրքական զորախմբերը ետ քաշվեցին Մուշ՝ նախապատրաստվելու հաջորդ տարվա արշավանքին։ Անտոթի, Քեփի ու Սոլասարի բարձունքներում ապաստանած հայերը առժամանակ վերադարձան հայրենի գյուղերը։ Ինքնապաշտպանության ղեկավարները որոշեցին նախապատրաստվել և ընդունել թշնամու մարտահրավերը։ Ուստի ինչպես զենք-զինամթերքի համալրման, այնպես էլ որոշ գյուղերի միջև եղած տարաձայնությունները հարթելու և թշնամու դեմ միասնական ճակատ ստեղծելու նպատակով, 1893—1894 թթ. ձմռանը նախապատրաստական որոշ աշխատանքներ կատարվեցին։

1894 թ. գարնանը փոքրաթիվ իր խմբով Տալվորիկ ժամանած Հ. Պոյաճյանը ստանձնեց Սասունի ինքնապաշտպանության կազմակերպման ընդհա-

նուր ղեկավարությունը։ Նրա նախագահությամբ Տալվորիկի ավագներից մեկի՝ Հարթքի թաղապետ Գասպար Խեչոյանի տանը գումարված արտակարգ նիստում, ուր հավաքվել էին կիրճերում ցրված այդ գյուղի ինը թաղերի ներկայացուցիչները, և Սասունի ինքնապաշտպանության մի քանի փորձառու գործիչներ, ընդունվեց առաջին կարևոր որոշումը՝ արգելել Տալվորիկի բանալի «Սատանի կամուրջի» նորոգումը, որի նպատակով իշխանությունների կողմից զինված պահակախումբ ու հատուկ արհեստավորներ էին ուղարկվել այնտեղ։ Սասունցիների համար ռազմական տեսակետից արտակարգ կարևորություն ունեցող այս որոշումը շուտափույթ հաղորդվեց Գելիեգուզանի, Շենիկի ու Սեմալի ժողովրդական առաջնորդներին, որոնք իրենց ջոկատներով շարժվեցին դեպի կամուրջը։ Այստեղ միանալով Տալվորիկից եկած խմբերին, անհապաղ հարձակվեցին կամուրջի վերականգնման աշխատանքները հսկող ոստիկանների վրա և ստիպեցին դադարեցնել շինարարությունն ու հեռանալ Սասունի սահմաններից[23]։

Լեռնցիների այս համդգնությունից զայրացած Բիթլիսի կուսակալը Սասուն ուղարկեց մի քանի խոշոր հրոսակախմբեր, որոնք, սակայն, ջախջախվեցին ու ետ շպրտվեցին։ Իսկ հայդուկային առանձին խմբերի հաջողվեց անակնկալ հարձակումներով որոշ վայրերում, այդ թվում Խիանքի Իշխանաձոր (Իշխնձոր) գյուղում, բանտից ազատել մի խումբ պատանդ բանտարկյալների։ Միաժամանակ Սասունի առաջնորդները օգնություն հայցող նամակներ հղեցին Մուշ և այլուր։

Շուտով Սասունի շուրջն ստեղծվեց ռազմական ուժեղ գոտի և հայտարարվեց պատերազմական վիճակ։ Սուլթանի հանձնարարությամբ Սասուն արշավող զորքերի ղեկավարությունն ստանձնեց Անատոլիական 4-րդ բանակի հրամանատար, ջարդարար Զեքի փաշան։ Սասունի վրա շարժվեցին նրա տասնըկուհազարանոց զորամիավորումը և լեռնային հրետանին, Դիարբեքիրից՝ Օսման փաշայի երեք հազարանոց հետևակային կորպուսը, Երզնկայից ու Մուշից՝ հեծելազորային երկու գնդեր, Էրզրումի 26-րդ հետևակային գունդը, 25-րդ գնդի առաջին և երկրորդ գումարտակները, հրետանային երկու մարտկոց և այլն[24]։ Այս զորամասերի հետ մեկտեղ ռազմական գործողություններին մասնակցում էին նաև համիդիեականների երեք հազարանոց զորախումբը, Բաղդադից ու Հալեպից տեղափոխված ռազմական միավորումներ, Բիթլիսի կուսակալության ոստիկանական ուժերը, ինչպես նաև մի քանի տասնյակ հազարի հասնող անկանոն ու ավարամոլ բաշիբոզուկներ։

Այսպիսով Սասունի դեմ դուրս բերվեց ժամանակի ռազմական տեխնիկայով զինված հսկա մի բանակ, որի դեմ-հանդիման կանգնած էր լոկ բարոյական իր ուժը գիտակցող և հիմնականում կայծքարե հրացաններով, դաշույններով, կացիններով ու եղաններով զինված, բայց հաստատակամ ու աննկուն սասունցի գեղջուկը։

1894 թ. հուլիսին Շենիկում գյուղապետ Գ. Մոսեյանի տանը հրավիրվեց Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարների խորհուրդ, որտեղ համա-

---

23 «Պատմություն Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության 1887—1962», հ. Ա, Բեյրութ, 1962, էջ 144—145։ Ս. Բյուրատ. Ցեղքն Սասուն. Կ. Պոլիս, 1910, էջ 1116։ Ա-դո, Վանի, Բիթլիսի ու Էրզրումի վիլայեթները, էջ 131, նաև ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 145, թ. 79։

24 Տե՛ս *Е. К. Саркисян,* Политика османского правительства в Западной Армении, Ереван, 1972, стр. 110; **«Геноцид армян...»**, стр. 20.

պատասխան հանձնարարականներ տրվեցին բոլոր մասնակիցներին և նշանվեցին պաշտպանական գծերի հիմնական ուղղությունները։ Թիկունքում ունենալով Անտոթի ու նրա հարավում գտնվող Քեփի վիթխարի լեռնալանջերն ու խորխորատները, իսկ ավելի ետ՝ Սասունի հարավ-արևելքը երիզող Խուլփի ու Խլանքի մի քանի տասնյակի հասնող հայկական գյուղեր, նրանք պաշտպանական հիմնական ուղղություն ընտրեցին Գելիեգուզան-Տալվորիկ գիծը։ Թուրքական հարձակումը սպասվում էր մի քանի ուղղություններով, բայց հիմնական հարվածը նախատեսվում էր հյուսիսից՝ Շենիկ-Սեմալ հատվածում։

Մի շարք գյուղերում կանխավ կատարված ձերբակալություններից հետո սկսվեցին կառավարական զորախմբերի նախնական տեղաշարժերը։ Առաջապահ ջոկատները Շենիկի մատույցներում և Անտոթի սարահարթում անցան ուժեղ հարձակման։ Նրանք հանդիպեցին խաբուսիկ տեղաշարժերով աներևվույթ թաքստոցներից հանկարծ դուրս թռչող սասունցիների դիմադրությանն ու զգալի կորուստներ կրեցին։ Խուճապով նահանջող թշնամու ահաբեկված զինվորներն առասպելներ էին պատմում սասունցի ահարկու հսկաների, նրանց օգնության եկած «մոսկովյան գյավուրների» և հայերի արտասովոր հրանոթների մասին[25]։

Օգոստոսի սկզբներին հարձակման անցան թուրքական կանոնավոր զորամասերը։ Մուշում, հանդիսավոր արարողությամբ, ընթերցվեց ապստամբ անհավատներին բնաջնջելու մասին սուլթանական ուղերձը։

Սկսվեց գոյամարտի նոր, սասունցիների համար առավել ծանր փուլը։ Մոտ մեկ շաբաթ հերոսաբար մարտնչելով, նրանք աներեր մնացին իրենց դիրքերում։ Սակայն պայքարը խիստ անհավասար էր և առաջին գծի վրա գտնվող Շենիկի ու Սեմալի պաշտպաններն ստիպված էին մարտերով նահանջել դեպի Ալիանք և Անտոթի փեշերը։ Դատարկված Շենիկն ու Սեմալը հրի մատնվեց։ Գելիեգուզանից շտապած աշխարհազորայիններին թեպետ հաջողվեց կասեցնել հակառակորդի անընդմեջ գրոհները, բայց ամբողջ ճակատով հարձակման անցան թուրքական զորախմբերն ու համիդական գնդերը։ Մեծ զոհերի գնով թշնամուն հաջողվեց ներխուժել Գելիեգուզան։

Նոր համալրումներ ստացած թշնամու հարձակումը շարունակվում էր։ Արիաբար պաշտպանվող և արդեն միայն մասնակի հակագրոհների անցնող ապստամբները, իրենց հետ առած ավելի քան քսան հազար անդեն ազգաբնակչություն (զենք ունեցող հայերի ընդհանուր թիվը երկու հազարից չէր անցնում), ռազմամթերքի սպառման վտանգի տակ, նահանջեցին դեպի սարերի բարձրաբերձ գագաթներն ու անանցանելի լեռնակածանները։ Բարձունքներից թարաբեկորներ գլորելով, նրանք խառնաշփոթություն էին ստեղծում հեղեղատներով դեպի վեր սողոսկող հակառակորդի մարտաշարքերում, իսկ երբեմն շեշտակի հակագրոհների անցնելով, նրան ետ էին շպրտում նոր գրավված դիրքերից։

Նուրջ տասնհինգ օր ևս շարունակվեց անհավասար գոտեմարտը՝ հրանոթներով գրոհող թշնամու դեմ։ Իրենց թաքստոցներում աչքի ընկան հատկապես Գ. Մոսելյանը, Հ. Նիկայանը, ալիանքցի Պողոսը և շատ ուրիշներ։

Սասունցիների ժողովրդական ինքնապաշտպանության այդ ռազմամարտին շինականի հետ մեկտեղ մասնակցում էին նաև բոլոր խավերը, մարտնչում

25 Տե՛ս Դլակ Տարոնցի. Ապստամբ Սասունը, Ժնև, 1903, էջ 23։

էին ծերերն ու պատանիները, գեղատի աղջիկներն ու կանայք։ Հայ գեղջկուհին, որը տարիներ շարունակ անցորդներից լուր էր հայցում հայդուկ դարձած իր հարազատների մասին, մանկանն օրորում և «զարթնիր լաո» կանչելով, սիրասուն զավակին հանձնում էր լեռը բարձրացած ֆեդայիներին, «նրանց հետ միասին կռվելու,— նրանց հետ միասին ապրելու, նրանց հետ մեռնելու» պատգամով, այժմ ինքն էր սուր ու հրացան առել և կանգնել հայրենի տունն ու հողը պաշտպանող յուր որդու և ամուսնու կողքին։ Ռազմամթերքի ու պարենի խիստ պակաս զգացող սասունցիների ուժերը ջլատելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը ներման խոստումով անձնատուր լինելու առաջարկություն արեց Անտոքի դարավանդում ամրացած հայկական ջոկատների առաջնորդներին։ Հավատ չընծայելով թուրքերին, նրանք հրաժարվեցին առաջարկն ընդունելուց։ Սակայն ապստամբների դյուրահավատ մի մասն ընկավ թուրքերի որոգայթը։ Հովհաննես քահանայի առաջնորդությամբ մոտ երկու հարյուրի հասնող այն խումբը, որը հավատաց թուրքերի խոստումներին և զենքերը լքելով շարժվեց դեպի նրանց բանակատեղին, շրջապատվեց թուրքական զարանամուտ զինվորների կողմից և գազանաբար ոչնչացվեց։

Թշնամու զորամասերն անցան նոր հարձակման։ Սանր մարտերից հետո Անտոքի լեռնածերպերին գամված ապստամբները թողնելով նախկին հենակետերը նահանջեցին դեպի Քեփի բարձունքներն ու Տալվորիկի ոլորապտույտ կիրճերը, ուր մարտերը ղեկավարում էր Հ. Պոյաճյանը։ Սակայն այստեղ նույնպես սկսվել էր մահախուճապ նահանջը։ Դեպի Քեփ ու Տալվորիկ նահանջող Գ. Մոսեյանը, իր մի խումբ զինակիցների հետ մեկտեղ, փորձեց անցնել խուլը և խիանք՝ ռազմամթերք ու պարեն ձեռք բերելու հույսով։ Բայց նրանք շրջապատվեցին և ընկան հերոսի մահով։ Քաջի մահով ընկան նաև ամբողջ մեկ ամիս տղամարդկանց հետ կողք-կողքի հերոսաբար մարտնչող, կամքի բացառիկ ուժ ու տոկունություն դրսևորած սասունցի կանայք։ Շատերը մանուկներին գրկած, իրենց անդունդն էին նետում, խուսափելով հանձնվել ոսոխի անարգ քմահաճույքին։ Շատերն էլ ճաշակեցին գերության դառնությունը։ Մուրադը, Գևորգ Չաուշը և Ֆոֆոքար կոչվող ժայռաբլուրի քարայրներում ապաստանած մի շարք մարտիկներ շղթայակապ տարվեցին Մուշ։ Ավերվեց ու հրո ճարակ դարձավ շուրջ քառասուն գյուղ։ Ջոհվեցին ավելի քան տասը հազար հայեր։ Սրանց մեծագույն մասը նահատակվեց դիմադրությունը ճնշելուց հետո սկսված կոտորածի ժամանակ։ Օգոստոսի վերջին օրը, որը սուլթանի գահակալության օրն էր, մահմեդական մոլեռանդ զինվորականությունը նշանավորեց ջարդի առավել արյունոտուշտ տեսարաններով[26]։ Թուրք զինվորները Սասունից իջան Մշո դաշտ և դաժան հաշվեհարդար տեսան անմեղ ու անզեն բնակչության հետ։

Սկսված ջարդը դադարեց միայն սեպտեմբերի սկզբներին։ Ժողովրդական արդարացի ընդվզումն արյան մեջ խեղդելու համար Զեքի փաշան սուլթանական շքանշան ստացավ, իսկ քրդական չորս ցեղապետեր պարգևատրվեցին կառավարական մետաքսյա դրոշներով։

Սասունի հերոսամարտիկներն ստեղծված պայմանների հետևանքով չկարողացան ազատագրական պայքարը հասցնել հաղթական ավարտի։ Զիրա-

26 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. Քաղարխիվ, գ. 3335, 1894—1895 թթ., թ. 25—25։ «Геноцид армян...», стр. 32—33; «Положение армян...», стр. 236—240.

նանացան նրա ղեկավարների իդեաները՝ այն դարձնել համաժողովրդական զանգվածային պայքարի սկիզբ։ Սակայն ժողովրդական ինքնաբուխ այդ ընդվզումը հայ լեռնաբնակ աշխատավորության դժգոհության արդարացի պոռթկումն էր, նրա ցասումնալի բողոքը ոչ միայն տեղական հարստահարիչների, այլև նրանց հովանավորող ու գործակից պետական իշխանությունների ազգային ու սոցիալական քաղաքականության, նրանց բռնատիրության դեմ։

3. ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Սասունի հերոսական մարտերը և դրանց հաջորդած կոտորածները լայն արձագանք գտան ոչ միայն երկրի ներսում, այլև միջազգային հասարակական շրջաններում։ Առաջավոր մարդկության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին սուլթանի բռնությունների ու ջարդարար քաղաքականության դեմ։ Նրանք պահանջում էին մեծ տերություններից միջամտել և զսպել սուլթանի կամայականությունները։

Անուշադրության մատնելով ինչպես հայկական շրջաններից եկող բողոքները, այնպես էլ եվրոպական ու ռուսական առաջադեմ մամուլում Թուրքական գազանությունները դատապարտող մեղադրական հոդվածները և իր դեսպանների միջոցով փորձելով մոլորության մեջ գցել համաշխարհային հասարակական կարծիքը, սուլթանն արգելեց օտարերկրացիների մուտքը Սասուն։ Բայց Արդուլ Համիդը, ստիպված, շուտով տեղի տվեց։ Մեծ տերությունների Կ. Պոլսի դեսպանները պահանջեցին Թուրքական կառավարությունից քննիչ հանձնաժողով ուղարկել Սասուն։ 1895 թ. հունվարին Սասուն ժամանեց հայկական ջարդերի պատճառներն ու հանգամանքները քննող կառավարական հանձնաժողով, որի կազմում որպես դիտորդներ մասնակցում էին նաև Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները։ Հանձնաժողովի գումարած հարյուրից ավելի նիստերում հարցաքննվեցին տարբեր կարգ ու աստիճան ունեցող 190 հայ, Թուրք, քուրդ վկաներ, որոնց ցուցումներն ամբողջովին մերկացնում էին օսմանյան վարչակարգը, նրա կատարած բարբարոսությունները։

1895 թ. մայիսի 11-ին Կ. Պոլսի անգլիական, ռուսական և ֆրանսիական դեսպանները համաշխարհային հասարակական կարծիքի ճնշման տակ հայկական նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագիր ներկայացրին Բ. Դռանը։ Բարենորոգումների մայիսյան ծրագիրը բաղկացած էր 13 գլուխներից և 40 հոդվածներից։ Ըստ այդ ծրագրի վեց նահանգներում (Կարին, Բիթլիս, Վան, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա) կուսակալներ (վալի) պետք է նշանակվեին սուլթանի կողմից առանց կրոնի խտրության՝ հինգ տարի ժամկետով։ Նախատեսվում էր, որ նրանք «որոնց նշանակումը ընդհանուր դժգոհության առիթ կտա, և կամ հասարակական ու քաղաքական պատճառներով անհարմար կհամարվի, չպետք է նշանակվեն վալիի պաշտոնում»[27]։ Եթե կուսակալը մահմեդական էր, տեղակալը (մուավին) պետք է քրիստոնյա նշանակվեր և ընդհակառակը։

Գավառների (սանջակների) պետերը (մյութեսարիֆները) ևս պետք է նշանակվեին սուլթանի կողմից։ Այն գավառներում, որտեղ քրիստոնյաները

27 «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923)», էջ 137։